

ArticleHistory:

Received
04/10/2024
Accept
14/11/2024
**Available
online**
15/11/2024

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3589>

FRANKFURT SCHOOL AND CRITICAL THEORY IN THE CONTEXT OF HABERMAS VIEWS

HABERMAS'IN GÖRÜŞLERİ BAĞLAMINDA FRANKFURT OKULU VE ELEŞTİREL TEORİ

Gürkan Çil¹

Abstract

This study aims to sociologically present Jürgen Habermas' perspective within the framework of the Frankfurt School and Critical Theory. Habermas' explanations regarding information and human needs with an interpretative approach are important in terms of understanding the subject. In the periods when Critical Theory began to move away from Marxist thought, Habermas became a "second generation" for the Frankfurt School as the most important representative of the new critical theory. Habermas, who roots the understanding he expresses as social truth in language as a universal quality rather than in society, discusses concepts such as instrumental reason, communicative reason, rationality and ideology in a critical context. Habermas, who criticizes enlightenment, positivism, modern society, culture industry, Marxist theory and sociology, offers ways out of the contradictions in which the modern society people find themselves. With the Theory of Communicative Action, he approached communication processes from spatial and temporal perspectives and tried to contribute to the emergence of public spaces by establishing abstract simultaneities in terms of being a network between communication contents.

Keywords: Habermas, Frankfurt School, Critical Theory, Communicative Action.

Özet

Bu çalışmada kapsam olarak Frankfurt Okulu ve Eleştirel teori çerçevesinde Jürgen Habermas'ın bakış açısını ortaya koymayı sosyolojik bakımdan konu edinmiştir. Habermas'ın yorumsamacı bir yaklaşımla bilgi ve insan ihtiyaçlarına karşı ortaya koyduğu açıklamalar konunun anlaşılması bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Eleştirel Teori'nin Marksist düşünceden uzaklaşmaya başladığı dönemlerde Habermas, yeni eleştirel teorinin en önemli temsilcisi olarak Frankfurt Okulu açısından bir "ikinci kuşak" olmuştur. Toplumsal hakikat olarak ifade ettiği anlayışın toplumdaki ziyade evrensel bir nitelik olarak dilde kökleştiren Habermas, araçsal akıl, iletişimsel akıl, rasyonalite ve ideoloji gibi kavramları eleştirel bağlamda tartışmaktadır. Aydınlanmanın, pozitivistimin, modern toplumun, kültür endüstrisinin, Marksist teorinin ve sosyolojinin eleştirisini yapan Habermas, modern toplum insanına içinde bulunduğu çelişkilerden çıkış yolları sunmaktadır. İletişimsel Eylem Teorisi ile iletişim

¹ Öğr. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Bayramiç Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, gurkancil@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3721-9810

süreçlerine uzamsal ve zamansal açılardan yaklaşmış ve iletişim içerikleri arasında bir ağ olması bakımından soyut eş zamanlılıklar kurarak kamusal alanların doğmasına katkıda bulunmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Habermas, Frankfurt Okulu, Eleştirel Teori, İletişimsel Eylem.

GİRİŞ

Adorno ve Horkheimer'in ölümü ve 1970'lerin başındaki radikal öğrenci hareketlerinin çöküşüyle Frankfurt Okulu'nun tarihinde önemli bir dönem kapanmıştır. Marksist düşüncenin bir biçimi olarak okulun varlığı bittiğini söyleyebiliriz. Çünkü Marksizm ile ilişkisi giderek azalmış ve siyasal hareketlerle artık bir bağı bulunmamaktaydı (Bottomore, 1990: 62).

Bu süreçte, eleştirel teori Marksist düşünceden büyük ölçüde uzaklaşmıştır. 1960'larda Alman yeni soluyla Frankfurt Okulu üyeleri arasındaki çatışma, daha önceki yıllarda başlayan teorik farklılaşmaların bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Bu yıllardan itibaren Frankfurt Okulu ile Marksist teori birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Ancak, eleştirel teorinin bazı argümanları toplumsal düşünceyi etkilemeye devam etmiş ve varlığını sürdürmüştür. Bu dönem, Frankfurt Okulu tarihinde "ikinci kuşak" olarak bilinmektedir ve bu dönemin ana figürü Habermas'tır (Kızılçelik, 2000: 68).

Habermas, yeni eleştirel teorinin önde gelen mimarlarından biri olarak kabul edilir ve çalışmalarını iki temel alanda sürdürmüştür. İlk olarak, Frankfurt Okulu'nun pozitivism eleştirisini takip ederek sosyal bilimlere yönelik yeni bir bilgi teorisi geliştirmeyi amaçlar. 1960'lı yıllarda yazdığı iki denemede Horkheimer, Adorno ve Marcuse'nin yapıtlarındaki bazı pozitivism karşıtı eleştirileri yeniden ele alır. Ancak Habermas, bu eleştirileri daha ayrıntılı ve belirgin hale getirerek 19. yüzyıl pozitivismi, Viyana Çevresi'nin mantıksal pozitivismi, Popper'in eleştirel rasyonalizmi ve modern rasyonalizm arasındaki farkları netleştirmeye çalışır (Bottomore, 1990: 63-69).

Habermas, diyalektik teorinin, sosyal bilimlerde kayıtsızca ilerleyebilecek bir bilim anlayışına karşı şüpheli olduğunu belirtir. Çünkü ona göre, sosyal bilimler, inceleme konusu olan deneyim alanının dışında kalan ve hatta araştırmanın kendisiyle şekillenen bir gerçeklikle ilgilenmek zorundadır. Bu nedenle diyalektik teori, anlamın yorumsamacı bir açıklamasıyla daha önce paylaşılan bir yaşam dünyasına işaret eden bütünlük kavramına dayanır (Bottomore, 1990: 63-69).

Habermas, pozitivist anlayışa yönelik eleştirilerini sürdürerek, doğal ve toplumsal olaylardaki ampirik düzenliliklerle insan davranışlarını belirleyen toplumsal normlar arasındaki ayrımı sorgular. Bu anlayışın sonucu olarak, yaşam pratiğine dair sorunlar bilimden dışlanmakta ve toplumsal normlara ilişkin yargılar yalnızca kararlara dayandırılmaktadır. Bu da geçerli bilginin ampirik bilgilerle sınırlanmasına yol açmaktadır (Bottomore, 1990: 63-69).

Habermas'ın nihai hedefi, rasyonalite kavramını açıklığa kavuşturmak ve modern toplumda rasyonalite ile toplum teorisi arasındaki bağı hem metateorik hem de metodolojik düzeyde göstermektir. Çalışmaları, rasyonelleşme ve modernleşme kavramlarının toplumsal teori içindeki çözümlemesi ve değerlendirmesine odaklanmıştır (Bottomore, 1990: 63-69).

Habermas'ın felsefe ve sosyoloji çalışmaları eleştirel teori açısından çok önemlidir. Habermas "Eleştirel Teori"nin önde gelen temsilcisi olarak görülür, ancak onun çalışması sadece Adorno dönemi Frankfurt Okulu'nun ana temalarının genişletilmiş bir hali değil, aynı zamanda onlardan bir kopuştur. Habermas da

tıpkı onlar gibi, hem mevcut sosyal teoriye karşı çıkıp onu yeniden inşa edebilecek, hem de geleceğin toplumuna ilişkin yeni ve pozitif bir vizyon sunabilecek bir “eleştirel” teori geliştirmeyi hedefler (Slattery, 2008: 427).

Habermas'ın mevcut çalışmalarının ana temaları şöyle özetlenebilir (Slattery, 2008: 427);

-Hem pozitivistimin hem de bilim ve teknolojinin araçsal kullanımlarının eleştirisi

-Eleştirel Teorinin yeniden inşası ve güncelleştirilmesi

-Marksizmin yeniden inşası, özellikle tarihsel materyalizmin –ekonominin devletçe kontrolü ve ideolojik gücün günümüzdeki önemi bağlamında- yeniden değerlendirilmesi

-Yeni bir bilgi ve iletişim teorisinin geliştirilmesi

Kızılçelik(2000); Ricardo Blaug'a göre Habermas'ın eleştirel teorisinin sınıflandırılmasının üç kategoride olduğunu ifade etmiştir.

1. Ekonomiden sağlık bakımına her şeyin kültürel eleştirisi durumundaki “yorumlayıcı araç olarak” eleştirel teori,
2. “Empirik araştırma programı olarak” eleştirel teori,
3. “Meşruiyet için sınama olarak” eleştirel teori.

FRANKFURT OKULUNUN YOĞUNLAŞTIĞI KONULAR VE HABERMAS'IN BAKIŞ AÇISI

Frankfurt Okulu “aydınlanma”, “pozitivism”, “modernlik/modern toplum”, “kültür endüstrisi”, “Marksist teori” ve “sosyoloji”ye eleştiriler getirmiştir. Okulun getirdiği bu eleştirilere bir ikinci kuşak teorisyeni olarak Habermas'ın bakış açısı sosyolojik olarak büyük önem taşımaktadır.

Habermas'ın toplumsal teori ve felsefi analiz arasında sürekli bir bağ kurduğu görülür. Bilgi ve insan ihtiyaçları üzerine kurulan bu bağlamda, toplumsal yaşamın üç temel özelliği olan “emek, etkileşim ve egemenlik” kavramlarına karşılık gelen üç bilgi formu bulunur. Habermas, toplumsal hakikat anlayışını toplumdan ziyade, evrensel bir nitelik olarak dilde kökleştirir (Bottomore, 1990: 63-69).

Aydınlanma'nın Eleştirisi

Aydınlanma ile ilgili ifade edilebilecek en önemli açıklama olarak (Odabaş, 2018:221) “Avrupa’da 17. yüzyılın ikinci yarısıyla, 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve önde gelen birtakım filozofların akli insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ve insan zihniyle bireyin bilincini, bilginin ışığıyla aydınlatma yönündeki cabalarıyla seçkinleşen kültürel dönem, bilimsel keşif ve felsefi eleştiri çağı, felsefi ve toplumsal hareket” (Cevizci, 2013: 165) verilebilir.

Aydınlanma'nın akla yüklediği bilgi üretimi ve toplumu kontrol etme ideolojisinin, aklın araçsal bir forma dönüşmesine neden olduğu vurgulanmaktadır. Habermas'a göre, aklın sorunları yalnızca onu “araçsal akla” indirgemek ya da “ideolojik” diyerek reddetmekle çözülemez. Tam tersine, bu sorunlar ancak araçsal aklın daha geniş bir akıl kavramının parçası olduğunu kabul etmekle aşılabilir. Bu doğrultuda Habermas, araçsal aklın karşısına “iletişimsel akılcılığı” getirmiştir (Kızılçelik, 2000: 91).

Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma'nın akıl ögesini eleştirirken, araçsal aklın toplumsal yaşamın her alanında baskın bir konuma sahip olmasına odaklanmışlardır, ancak iletişimsel akılcılıkla ilgili değerlendirme yapmamış ya da

bunu ihmal etmişlerdir. Bu yüzden, onların bakış açısından, araçsal akıl iletişimsel akli tamamen yok etmiş gibi görünmektedir. Habermas ise Horkheimer ve Adorno'dan farklı olarak, kapitalist modernleşme sürecinde aklın iletişimsel potansiyelinin sürekli geliştirildiğini ve aynı zamanda tahrif edildiğini, yani anlam kaymasına uğradığını vurgulamaktadır (Kızılcılık, 2000: 91). Aydınlanmanın ileri sürdüğü gibi, akıl sadece ilerleme, özgürleşme değildir. Akıl aynı zamanda iktidar, egemenliktir (Dellaloğlu, 2003: 21).

Eğer iletişimsel eylem bağlamında geniş anlamda anlaşılacak akılcılığın belirli yönleri modernizm içinde var olsaydı, yalnızca araçsal aklın yaygınlaşmasına odaklanılmaz, aynı zamanda iletişimsel aklın eksiklikleri de sorgulanırdı. Nietzsche, Weber, Horkheimer ve Adorno'nun kötümser yaklaşımlarının aksine, Habermas'a göre modernizm, akılcılığın fazlalığından değil, iletişimsel akılcılığın eksikliğinden dolayı acı çekmektedir (Larrian, 1995: 183).

Pozitivizm Eleştirisi

Habermas okulun ilk kuşak teorisyenlerinin "pozitivizm eleştirisini" izlemektedir. Günümüz Almanya'da "en etkili düşünür" olarak görülen Frankfurt okulunun en etkin teorisyeni kimliğinde etkisi Amerika ve Almanya da gitgide artan, bu anlamda dünyanın en önde gelen sosyoloji düşünürü olarak kabul edilen Habermas, temel yapıtlarından biri olan Bilgi ve İnsansal İlgiler'de pozitivizm eleştirisi üzerine yoğunlaşmıştır (Kızılcılık, 2008: 206).

Habermas (1998a) Bilgi ve İnsansal İlgiler'de daha çok Comte ve Mach bağlamında pozitivizmin eleştirisini yapmaya girişken, Sosyal Bilimlerin Mantığı'nın bir kısmında ise daha çok Mantıkçı Pozitivizmin eleştirel izleyicisi Popper'in "yeni pozitivizm" anlayışını eleştirmektedir. Bu noktada Habermas'ın özellikle 1960'lı yıllardaki çalışmalarının özü "anti-pozitivizm" olgusudur. Habermas pozitivizme yönelik eleştirilerini öncelikle pozitivizmi diyalektik bir teori ile karşılaştırarak ortaya koymakta ve özellikle kendisini "sistem" kavramının işlemsel kullanımı ile sınırlayan sosyal bilim paradigması yani pozitivizme karşı eleştirel tavır takınmaktadır (Kızılcılık, 2000:139). Habermas'ın pozitivizm eleştirisinde pozitivizm ile yakın ilişkili bir yönelim olan "bilimcilik" radikal bir formda bir eleştiriye tabi tutulmaktadır (Kızılcılık 2000:140). Habermas'ın bakış açısına göre, "bilimsel bilgi", insanın özgürleşimi için gerekli bir koşul/durum olmakla beraber, elbette yeterli değildir (Held, 1994:300).

Modernliğin/ Modern Toplumun Eleştirisi

Habermas'a göre, Hegel'den günümüze kadar modernlik, feodalizm ve Rönesans'tan kaynaklanan "Yeni Çağ" olarak ele alınmaktadır. Bu "Yeni Çağ" terimi genellikle Rönesans ve Reformasyon'u önceki dönemlerden ayırmak için kullanılmaktadır (Habermas, 1998b: 4).

Modernitenin temelinde akılcılığın yattığını söylemek mümkündür. Modernlik veya modernite: "Şimdilik zamanının ya da hali hazırda olanın temel özelliklerini, kendine özgülük ya da yeniliğini, onu kendisinden önceki çağ ile karşılaştırmak suretiyle kavrama fikrini ifade eden, modern toplumların temel ve olmazsa olmaz özelliklerini betimleme tavrı; bilimsel ve teknolojik akılcılığın sosyal yaşamın her alanına yaygınlaşma yönelimi için kullanılan terim. Modern dönemin Aydınlanmada yerleşik hale gelen temel karakteristiği" olarak da tanımlanabilir (Odabaş, 2018: 226; Cevizci, 2013: 1115).

Eleştirel Teorinin odaklandığı önemli konulardan bir başkası da "modernlik ve modern toplum" olmuştur. Bazı düşünürler, modernliğin başlangıcını Amerika'nın keşfi, Rönesans ve Reform hareketlerine dayandırırken, diğerleri ise modernliğin

İtalya'da ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra, modernliğin 16. ve 17. yüzyıllarda şekillenmeye başladığını iddia edenler olduğu gibi, burjuvazinin ortaya çıkışıyla modernliğin belirgin hale geldiğini savunanlar da bulunmaktadır (Kızılçelik, 2000: 165).

Fakat; Eleştirel Teorinin modernlik, modern toplum eleştirilerinde Marxist teorilerden ziyade Weber ve Weberci teorilerin katkısı daha fazladır (Kızılçelik, 2000: 172).

Habermas'a göre sosyolojinin kurucuları arasında en önemli figürlerden biri olan Weber, kendisini tarih felsefesinin öndeyileri ve sosyal evrimciliğin argümanlarıyla bağı koparmış ve Batı toplumunun modernleşmesini, genel olarak modernliği, akılcı olarak ele almış ilk sosyologdur. Bu bakımdan Habermas (2001), yapıtlarında, özellikle de İletişimsel Eylem Teorisi'nde, Weber'i esas almakta ve onun "akılcılaştırma teorisi"ni ayrıntılı olarak incelemektedir (Kızılçelik 2000: 187). Özellikle bu eserinde "Weber ile kapsamlı bir diyalog içine girer" (Koçdemir, 1999: 99).

Kültür Endüstrisi Eleştirisi

Frankfurt Okulu'nun en önemli yaklaşımlarından birisi de Kültür Endüstrisi olmuştur. Okul, kapitalist toplumun, üretim süreci temel faktör olmak üzere, kültür, kurumlar ve gündelik yaşam alanlarına kadar sirayet etmiş, bütüncü bir yapıya sahip olduğunu savunmaktadır (Çakır, 2018: 89).

Kültür endüstrisi, bireyleri "art niyetli türsel varlıklar" haline getirerek, onları birbirlerinin yerine geçebilecek birer araç olarak görmektedir. Her birey, yalnızca bir başkasının yerini alabilecek bir "örnek" olarak var olur ve bireyin yerine kolayca başkası gelebilir. Bu bağlamda, kişi kendisini "bir hiç" olarak hissetmeye başlar, özellikle de benzerlik süresini yitirdiğinde. Kültür endüstrisinin hegemonik yapısında, bireyler birer "malzeme" olarak değerlendirilir ve ne olursa olsun hep bir "nesne" olarak kalırlar. Bu nedenle, kültür endüstrisinin düzeni insanın "şeyleşmesi" üzerine kurulmuştur (Kızılçelik, 2000: 228).

Sonuç olarak, kültür endüstrisi liberal endüstriyel toplumlarda ortaya çıkmıştır (Kızılçelik, 2000: 232). Adorno ve Horkheimer'in bu konuya yönelik eleştirileri oldukça kapsamlıdır, ancak Habermas'ın bu konuda eleştirel yaklaşımı çok sınırlı kalmış, neredeyse yok sayılacak kadar azdır.

Marksist Teorinin Eleştirisi:

Ortaya çıkış koşulları bağlamında Marksist bir yönelime sahip olan Eleştirel Teori, kendisini sosyal teori alanında hem Marksist teori ile ilişkilendirerek hem de onu eleştirerek var kılma ve etkileştirme çabasıdadır. Frankfurt Okulu kuruluşu sırasında Marksist teoriyi yeniden canlandırma, ona işlerlik kazandırma faaliyeti olarak düşünülebilir. Ancak Frankfurt Okulu'nda Horkheimer'in öne çıkışı ile Eleştirel Teorinin Marksizm odaklı gövdesi yavaş yavaş zayıflamaya yüz tutmuş ve hatta "tarihsel materyalizm bilim olarak değil, 'eleştiri' olarak yeniden tanımlanmıştır (Kızılçelik, 2008: 370).

Bu düşünürlerin Ortodoks Marksizm'e yönelik eleştirilerini Eleştirel Teori'nin Marksizm eleştirisi olarak değerlendirmek mümkündür (Odabaş, 2018: 229). Söz konusu dogmatik yaklaşımı reddeden, "Eleştirel Kuram ya da Marksizm geleneğinde kendilerini görenler, Eleştirel Kuramı eleştirel bir Marksizm olarak alımladılar. Böylesi yaklaşımlara örnek olarak, kendisi de Eleştirel Kuramın kurucularından biri olarak görülen Leo Löwenthal bunu şu şekilde ifade ediyor: Eleştirel Kuramın, değişen tarihsel koşullardan dolayı Marx'ın kategorilerini ve

çözümlemelerini artık mekanik bir biçimde sahiplenmeyen, Marksizmin gelişmiş bir biçimi olduğunu da söyleyebilirim” (Açıkgöz, 2014: 55).

Habermas’a göre, Marx’ın teorisi hem kapitalist toplumun bir analizine hem de proletarya devrimi vasıtasıyla pratikte onu değiştirmenin olanaklılığına sahip olduğunu iddia eden bir anlayıştır. Oysa Habermas günümüz post-kapitalist toplumlarında proletaryanın devrimi gerçekleştiremediğini ve Marx’ın öngördüğü biçimiyle devrimin var olamayacağını ileri sürmektedir. Eleştirel Teorinin temsilcileri, Marksist teoriyi aşırı “ekonomik deterministik” /mekanistik olarak kavramakta ve Marksist teorinin ekonomik öğeye ve onun belirleyiciliğine verdiği önemi/rolü yoğun bir biçimde eleştirmektedirler. Örneğin Habermas, Marx’ın teorisinde önemli yer tutan ekonomik determinizm anlayışının [ekonomik altyapının (temelin) kültürel alanı (üstyapısal öğeleri) şekillendirimi] en önemli eleştiricisidir. Eleştirel teorisyenler bir noktaya kadar ekonomik alanda ekonomik determinizmin doğru olduğunu kabul ederken, bu determinizm sosyal yaşamın tüm boyutlarını vurgulamada eksik olduğunu belirtmektedirler. Bu yüzden Eleştirel Teoriciler, özellikle Habermas, Marx’ı ve Marksistleri ekonomik (maddi) öğelere ve pozitivistliğe aşırı önem vermekle suçlamakta; dolayısıyla onlar, Marx’ı dünyanın özümlemesi ve etkinliğini tek boyuta (ekonomik alana) indirgemesi noktasında eleştirmektedirler (Kızılçelik, 2008: 412-413).

Görüldüğü üzere Eleştirel Teori’nin Marksizm eleştirisi bu teoriye taraftar olan hemen her düşünürde farklı şekillerde kendini göstermektedir. Bu teori mensupları ne Marksizm’i reddetmek ne de revizyonist bir anlayışı benimsemek durumunda değillerdir. Dogmatik bir Marksizm anlayışına da sahip gözükmemektedirler. Batı Marksizm’inin kurucuları olarak çalışmalarını yürütmektedirler (Odabaş, 2018: 229).

Sosyolojinin Eleştirisi

Yönetilen bir şekilde var olan sosyal yapıları, düzenleri, sistemleri ve kamusal alanları anlamak, açıklamak ve değiştirmeyi hedefleyen sosyoloji, özünde Aydınlanma düşüncesi ve hareketine dayalı bir toplum teorisidir (Kızılçelik, 2000: 273). Sosyoloji, toplum ve toplumsal olaylara dair bir bilgi sistemi ya da bu olayların bilimini ifade eder ve bu bağlamda Aydınlanma hareketinin bir uzmanlık alanı olan "modernliğin bilimi" olarak kabul edilir.

Eleştirel Teori savunucuları, pozitivistliği eleştirdikleri gibi, pozitivist sosyolojiyi de eleştirerek, "bilimcilik" anlayışına ve doğa bilimleriyle sosyal bilimlere aynı temele dayandıran "tek bilim ilkesi" yaklaşımına karşı eleştirel bir duruş sergilerler (Kızılçelik, 2000: 279).

İletişimsel Eylem Teorisi

İnsan ve toplum arasındaki uzlaşmaz çelişkiyi, rasyonelleşme alanlarını sistem ve gündelik yaşam alanı olarak iki farklı boyutta ele alarak çözümleyen Habermas, özneler-arası diyalogu temel alan bir iletişim kuramı ile kamuoyu kavramı ve kitle iletişim araçlarını öne çıkarır (Çakır, 2018: 97).

Habermas’ın başyapıtı olarak kabul edilen İletişimsel Eylem Kuramı (2001), toplumsal kuramın yönünü değiştirecek düzeyde önemli katkılar sunmuş ve çağdaş düşünce evrenine hem amacı hem de yapısı bakımından derin bir etki bırakmıştır. Habermas, kitabına Weber ve Parsons gibi bir eylem tipolojisi geliştirmeyi amaçlayan üstkuramsal düşüncelerle başlamıştır. Bu doğrultuda, “uzlaşım yönelimli” (yani iletişim yönelimli) eylemler ile “başarı yönelimli” (ussal ve amaç yönelimli) eylemler arasında önemli bir ayrım yapmıştır. Ayrıca, “stratejik eylemler” ile “araçsal eylemler” arasında da ek bir ayrım yapar.

Araçsal eylemler, fiziksel dünyada gerçekleştirilen ve amaç odaklı müdahalelerdir; genellikle etkililik açısından değerlendirilir ve teknik kurallara bağlı olarak tanımlanır. Buna karşılık, stratejik eylemler, belli sonuçlar elde etmek için insanları etkilemeyi hedefleyen eylemlerdir. Stratejik eylemler de etkililik üzerinden değerlendirilir ve oyun teorisi ile rasyonel seçim teorileriyle açıklanır. Bu anlamda, birçok araçsal eylem aslında stratejik niteliktedir, ancak her stratejik eylem araçsal değildir (Kızılçelik, 2000: 273-279).

Araçsal akılcı eyleme karşılık gelen sistem ile iletişimsel eyleme karşılık gelen yaşam-dünyası arasındaki karşılıklı ilişkiyi kuramsallaştırmaya çalışarak bir toplum kuramı oluşturma çabası içinde olan Habermas (Timur, 2012: 157), İletişimsel Eylem Teorisi'nde dil ve argümantasyon üzerine kurulan bir eylem teorisi inşa etmeye çalışarak bunu ortaya koymuştur.

Habermas'ın bu yapıtı beş temel temayı/konuyu içermektedir (Outhwaite, 1994:69).

1. Diğer sosyal eylem tipleriyle karşılaştırılan iletişimsel eylem, anlaşmaya varma ve bunun gibi kavramlar tarafından haritası çıkarılan insan aktivitesi alanı,
2. İletişimsel eylemin doğuşu ve insan toplumlarının evrimindeki rolü,
3. Sosyal teoride iletişimsel eylem kavramının gelişimi,
4. Modern dünyanın piyasa ve yönetsel süreç karakterleri vasıtasıyla iletişimsel akılcılık ve iletişimsel eylem alanlarının erozyonu,
5. Marx'tan beri kapitalist modernliğin eleştirisinin daha yeterli bir formunu yeniden formüle etmek.

Habermas (2001) İletişimsel Eylem Teorisi'nde üç şeyi amaçlamaktadır (Bottomore, 1990:69).

1. Akılcılık/akılcılaştırma terimi ve anlayışına açıklık kazandırmak,
2. Modern bir dünya kavrayışının evrimci bir görüşlü dogmasındaki kavramsal yapıyı inşa etmek.
3. Akılcılık/akılcılaştırma teorisi ve toplum teorisi arasındaki içsel bağı hem metateorik hem de metodolojik düzeyde göstermeye çalışmak.

İletişimsel eylem, diğer toplumsal eylemlerden bağımsız ve farklı bir eylem türü olarak kabul edilir. Bu eylemin nihai amacı, başkalarını etkilemek olarak ifade edilemez ve sadece etkileme üzerine kurulmaz. İletişimsel eylem, daha çok dünyadaki bir konu üzerinde uzlaşmaya varma ve karşılıklı anlamaya ulaşma çabası olarak anlaşılmalıdır. Bu perspektiften bakıldığında, her eylem türü bir amaca yönelik olsa da iletişimsel eylemin temel amacı, diğer bireylerle onların yaşam dünyaları hakkında iş birliği yaparak ortak bir anlayışa ulaşmaktır.

Habermas'a göre, iletişimsel eylemde yer alan kişiler, ortaya koydukları savların geçerli olduğunu varsayarlar. Bu kişilerin, karşılıklı olarak kendi iddialarının geçerliliğini destekleyecek gerekçeler sunmaya ve bu gerekçelerin sorgulanmasına izin vermeye hazırlıklı olmaları beklenir (Kızılçelik, 2000: 279).

Habermas'ın analiz ve argümanları, Weber'in modern dünyaya dair geliştirdiği "büyüsünü yitirmiş dünya" kavramı ile "progresif akılcılaştırma" görüşünü temel alır (Ritzer, 1983: 263). Habermas'ın amacı, Weber'in akılcılaştırma terimini farklı bir ilişki sisteminde yeniden düşünmek ve formüle etmektir (Habermas, 1993: 40).

Habermas'a göre, Weber akılcılaştırma terimi ile, bilimsel ve teknik ilerlemenin modernleşen toplumların kurumsal yapıları üzerindeki etkilerini anlamaya çalışmıştır. Weber'in ilgisi, sosyoloji tarihine ve teorilerine dair sosyologların ortak meraklarıyla örtüşmektedir. Sosyologlar, kavram çiftleri etrafında dönen sorunları

ele alarak, amaç ve akılcı eylemin alt sistemlerinin yaygınlaştırılmasının yol açtığı kurumsal dönüşüm ile geleneksel yapılardan modern yapılara geçişi kavramsal olarak inşa etme çabası içindedirler. Bu bağlamda, “statü ve sözleşme, topluluk ve toplum, mekanik ve organik dayanışma, gayri resmi ve resmi gruplar, birincil ve ikincil ilişkiler, kültür ve uygarlık, geleneksel ve bürokratik otorite, dini ve dindışı dernekler, askeri toplum ve endüstriyel toplum, tabaka ve sınıf” gibi kavram çiftleri, geleneksel toplumun kurumsal yapısının modern topluma geçişteki yapısal dönüşümünü anlamak için geliştirilen araçlardır (Mills, 1979: 237).

Habermas’ın geliştirdiği özgün “söylem etiği” (veya iletişim etiği), onun iletişim kuramının ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Bu etik anlayışı, temel olarak yararlılık ile Kantçı etik kuramlarına bir alternatif olarak geliştirilmiştir. Habermas, bu yaklaşımın ana fikrinin, birbiriyle çelişen farklı savların geçerliliğini test edebilecek bir uslamlama ilkesinin oluşturulması olduğunu ifade eder.

Bu ilke, yalnızca iletişim ile uslamamanın genel pragmatik varsayımlarına dayanarak temellendirilebilir. Habermas’a göre, konuşmacılar belirli ifadeleri dile getirirken en azından örtük bir şekilde farklı türde geçerlilik savlarına başvururlar. Bu savlar, sırasıyla “doğruluk savı”, “normatif doğruluk” ve “içtenlik ya da dürüstlük” şeklinde sıralanabilir. Bu geçerlilik savları, dışsal kısıtlamalardan bağımsız olan bir “ideal konuşma ortamı” için gerekli koşulları oluşturur.

Gündelik yaşam alanındaki iletişimi, temel yaklaşım olarak benimseyen Habermas, toplumdan topluma değişen iletişim biçimleri olduğunu iddia eder. Böylelikle toplumların ve kültürlerin, iletişim biçimlerine yansıyan “bilişsel yeterlilik” ölçütüne dayanılarak sınıflandırılabilirliğini savunur (Giddens, 2015: 170).

Habermas (1996) Olgular ve Normlar Arasında adlı kitabında, önceki çalışmalarında ele aldığı siyasal sorunlara geri dönerek iletişimsel eylem kuramının siyasal boyutları doğrultusunda bu sorunları yeniden değerlendirme gereği duymuştur. Kitabın temel iddiası, demokrasi (halk egemenliği) ile anayasacılık (bireysel hakların teminatı) arasındaki temel karşıtlığın, her ikisinin kavramsal olarak birbirine bağlı olmalarına rağmen, gerçekte olduğundan daha büyük bir zıtlık olarak sunulduğunun ortaya konmasıdır. Bu bağlamda, halk egemenliği ile temel hakların özünde ayrı kaynaklardan doğduğu; çünkü her ikisinin de iletişimsel us kavramında gizli bir idealden türediği savunulmaktadır.

SONUÇ

Jürgen Habermas’ın Aydınlanma, pozitivism, modernlik, kültür endüstrisi, Marksist teori ve sosyolojiye dair eleştirilerini bütüncül bir şekilde değerlendirirken, onun toplumsal eleştiri ve felsefi analizlerinde ortak bir temanın izlenebildiğini görmek mümkündür: İletişimsel akılcılık. Habermas’ın görüşleri, modern toplumların içsel yapısal çelişkilerini derinlemesine irdeleyen, ancak bu çelişkilerden çıkış yolu olarak insan iletişimini ve demokratik süreçleri vurgulayan bir perspektif sunar.

Habermas, Aydınlanmanın yalnızca akılcılığa indirgenmiş olmasının yanı sıra aklın, toplumu kontrol etmek ve doğayı egemenlik altına almak için kullanılan bir araç olması bakımından, insan özgürlüğü be bireysel özerklik gibi Aydınlanmanın asıl hedeflerinden saptığını iddia etmiştir. Habermas, bu eleştiriye karşılık “iletişimsel akılcılık” kavramını öne sürer ve toplumsal dönüşümün, bireylerin birbirleriyle anlamlı iletişim kurarak elde edebileceği ortak uzlaşma yoluyla gerçekleşeceğine inanır.

Pozitivizm eleştirisinde doğa bilimleri ve sosyal bilimlerin yöntemleri arasındaki ayrıma dikkat çeker. Doğa bilimleri yöntemlerinin sosyal bilimlerde kullanılması isteği ona göre sosyal dünyayı nesneleştirici ve indirgemeci bir yaklaşım olarak görülmektedir. Pozitivist yaklaşımın insan deneyimlerinin anlam boyutunu dışladığını ve toplumsal gerçekliği sadece ampirik yasalar aracılığıyla kavramaya çalıştığını savunur. Bu nedenle, sosyal bilimlerin daha geniş bir bilgi teorisi çerçevesinde, yorumlayıcı ve diyalog içeren bir biçimde yapılandırılması gerektiğini ifade eder.

Habermas'ın çalışmalarında modernite ve modern toplumlara yönelik eleştirisi önemli bir yer tutmaktadır. Bireysel özgürlüklerin genişlemesi bağlamında fırsatlar sunan modernleşme, bunun yanına bürokratikleşme ve araçsal akılcılık vasıtasıyla insan ilişkilerinde yabancılaşmaya neden olmaktadır. Habermas modernliği köktenci bir biçimde reddetmez, iletişimsel akılcılığın geliştirilmesiyle modernliğin eksik kaldığını noktaları doldurarak toplumu daha demokratik ve katılımcı bir hale getirmeyi amaçlar.

Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisine yönelik eleştirilerini kabul eden Habermas, bu eleştirilerin belirli yönlerine katılmakla birlikte, kültür endüstrisinin bireyleri tamamen nesneleştiren bir güce sahip olduğu görüşünü radikal bir biçimde genişletmez. Habermas, kültür endüstrisinin hegemonik etkilerini kabul ederken, toplumsal dönüşümün iletişimsel eylemler aracılığıyla mümkün olabileceğini öne sürerek, eleştiriyi yapıcı bir çerçeveye oturtur.

Marksist teorinin ekonomik alt yapının belirleyicisi olduğu yaklaşımlarına eleştirel bir biçimde bakan Habermas, kapitalist sistem eleştirisi açısından önemli katkıları olduğunu düşünse de kültürel ve iletişimsel yönleri ihmal etmesi bakımından Marksist teoriye eleştiri getirir. Ona göre, toplumsal değişim sadece üretim ilişkilerinin dönüşümüyle değil, aynı zamanda iletişimsel yapıların ve toplumsal etkileşimlerin yeniden düzenlenmesiyle mümkün olabilir.

Habermas, sosyolojinin doğa bilimlerinden esinlenen pozitivist metodolojisini eleştirirken, sosyolojinin özünde modernliğin eleştirel bir parçası olduğunu vurgular. Ona göre, sosyoloji Aydınlanma düşüncesinden türetilmiş bir bilim olarak toplumsal yapıları anlamada kritik bir role sahiptir. Ancak, sosyal bilimlerin pozitivist eğilimlerden sıyrılarak, insan ilişkilerini daha derin bir anlam boyutunda incelemesi gerektiğini savunur.

Son tahlilde Habermas'ın eleştirileri, modern toplumda bulunan yapısal sorunlara odaklanmaktadır. Çözüm önerisini de beraberinde sunan Habermas, araçsal akılcılık karşısında iletişimsel akılcılığı öne çıkarır. Toplumsal değişimi sağlayacak en önemli hususun bireylerin rasyonel bir iletişim süreciyle beraber uzlaşımın hâkim olduğu bir yöntemi ortaya çıkarmak olduğunu söyler. Böylelikle toplumların daha demokratik daha katılımcı ve daha özgürlükçü olacağını ifade eder. Bunu sağlayacak olan da tüm bunlara ulaşılması bakımından normatif bir çerçeve sunan iletişimsel eylem'dir. Bu bakış açısıyla, modern toplumun eleştirisi bir reddiye değil, aksine modernliğin eksik kalan yönlerini tamamlamaya yönelik bir projedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, M. (2014). "Horkheimer ve Marksizm: Eleştirel Kuramın Başlangıcındaki Bir İlişki Üzerine". içinde *Felsefe Logos Eleştirel Teori*. (s. 55-66). Fesatoder Yayınları: İstanbul.
- Bottomore, T. (1990). Frankfurt Okulu. Çev. A. Çiğdem. Ara Yayıncılık: İstanbul.
- Cevizci, A. (2013). Paradigma Felsefe Sözlüğü. Paradigma Yayıncılık: İstanbul.
- Çakır, H. (2018). "Medya Üzerine Yaklaşımlar". D. A. Arslan (ed.). içinde *İletişim Sosyolojisi Medya-İletişim-Toplum*. (s. 83-101). Paradigma Akademi: Çanakkale.
- Dellaloğlu, B. (2003). "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında". içinde *Cogito: Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe*. (s. 13-36). YKY: İstanbul.
- Giddens, A. (2015). "Jürgen Habermas". Q. Skinner (der.). içinde *Çağdaş Temel Kuramlar*. (s. 157-178). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Habermas, J. (1993). İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim. Çev. M. Tüzel. YKY: İstanbul.
- (1996). "Postscript to Between Facts and Norms". M. Deflem (ed.). in: *Habermas, Modernity and Law*. (pp. 135-149). Sage Publications: London.
- (1997). Kamusalığın Yapısal Dönüşümü. Çev. T. Bora ve M. Sancar. İletişim Yayınları: İstanbul.
- (1998a). Bilgi ve İnsansal İlgiler. Çev. Celal Kanat. Küreyel Yayınları: İstanbul.
- (1998b). Sosyal Bilimlerin Mantığı Üzerine. Çev. M. Tüzel. Kabalıcı Yayınevi: İstanbul.
- (2001). İletişimsel Eylem Kuramı. Çev. M. Tüzel. Kabalıcı Yayınları: İstanbul.
- Held, D. (1987). Introduction to Critical Theory-Horkheimer to Habermas. Hutchinson & Co Publishers Ltd.: London.
- Kızılçelik, İ. (2000). Frankfurt Okulu. Anı Yayıncılık: Ankara.
- (2008). Frankfurt Okulu. Anı Yayıncılık: Ankara.
- Koçdemir, K. (1999). "Jürgen Habermas ve Toplum Teorisi". Türkiye Günlüğü, 54, 93-108.
- Larrian, J.(1995). İdeoloji ve Kültürel Kimlik. Çev. N. N. Domaniç. Sarmal Yayınevi: İstanbul.
- Mills, C. W. (1979). Toplumbilimsel Düşün. Çev. Ü. Oskay. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Odabaş, U. K. (2018). Frankfurt Okulu ya da Eleştirel Teori Üzerine. Dört Öge. 14, 211-233.
- Quthwaite, W. (1994). "Eleştirel Kuram". D. Miller vd. (ed.). içinde *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi*. (s. 215-220). Ümit Yayıncılık: Ankara.
- Ritzer, G. (1983). Sociological Theory. Alfred A. Knopf, Inc.: New York
- Slattery, M. (2008). Sosyolojide Temel Fikirler. Çev. Ö. Balkız G. Demiriz H. Harlak C. Özdemir Ş. Özkan Ü. Tatlıcan, Ümit Tatlıcan-Gülhan Demiriz [Yay. Haz]. Sentez Yayıncılık: İstanbul.